* * *

Сірі тумани курилися над нашою землею; брудні та важкі хмари вистилали високе небо; холодний вітер переганяв їх з одного боку на другий, і від його подиху коли-не-коли розривалась ота брудна запона, і з-під неї крадькома визирав невеличкий крайок блакитного неба, щоб через хвилину знову покритися хмарою, потонути у її сірій безодні... Сонця не видко, світу бракує... сіро, димно, моторошно!.. Хіба глупої ночі ударить страшенний мороз і, розігнавши хмари та розіславши по землі білим інеєм туман, вистеле небо ясними зорями, і мигтять вони, висвічуючи, немов голодних вовків очі.

І отак довго було. Брели літа своєю тихою ходою, десятки, сотні літ переходили одні за другими, і не приносили вони ні години ясної, ні світу веселого. Важкий морок стояв над краєм і своєю темнотою окривав його.

Морок — то ворог світовий. Серед нього заводилась тільки нечисть усяка, що пакостила й землю родючу, і людей, пригнічених темнотою. Землю вистилали глухі бур’яни та жаб’ячі печериці, а в людських душах звивали кубла темного царства сили: лиха заздрість, глуха віра та безнадійність довічна.

Лиха заздрість будила ворожнечу поміж людьми й не сприяла їм дійти до згоди, одностайно на чому-небудь стати; глуха віра нищила душу і не давала спромоги знятися вгору, побачити інші світи; а безнадійність довічна в’язала силу й перечила добуватися кращої долі... Не дивно, що серед такого становища люди ниділи, спали.

Спав і я. Спав важким непробудним сном. Іноді серед того сону закльовувались у голові невеличкі ростки якихся таємних гадок, чогось такого, що не давалося ні думкою обхопити, ні очима осягнути. Потім ті ростки, чіпляючись одно за одно, спліталися в уривки чогось десь баченого або давно чуваного, а ще згодом — ці уривки думок,

зв’язуючись одна з другою, розгортали перед закритими очима пишний малюнок якогось іншого життя — таємного, як і сон той, блискучого та утішного, як і його привиденьки.

Увижалося мені: сонце тепле та ясне, небо високе та блакитне, оздоблене серед ночі тисячами тисяч зірок, що вигравали своїми веселими очима й бризкали в душу тихою одрадою.

Серед того світу ясного, під тим небом високим та чистим купалася в розкошах блаженна сторона; буяли високо угору гаї темні; хвилювалася довгим колосом усяка рослина корисна; зеленіли кругом сади-виногради, виблискуючи з-під зеленого одягу високими чепурними будиночками своїх сіл та городів.

І люди вбачалися мені — не похмурі та непривітні, не зігнуті та пригнічені нуждою та недостачами, боязкі та замурзані, а високі та статні, з ясними та веселими очима, прибрані в чисту та добру одежу, якісь разом наче й горді, й привітні. Видко, що їм добре жилося серед отих ланів широких, гаїв зелених, садків кучерявих.

— Хто ви такі? — допитувався здивований я.

— Ти хочеш знати, хто ми? Ходімо з нами — тоді сам побачиш.

І вони повели мене за собою.

Я бачив їх будиночки поміж садками, високі, просторі та чисті; чисті зокола і всередині.

У кожному такому будиночкові жила сім’я: батько й мати з своїми дітками. Поки діти були малі, біля них піклувалася мати; вона ж і хатнього господарства доглядала; а батько, відбувши зазначений час на роботі, їй допомагав, бо треба було, щоб і біля хати було чисто, і в садку як слід прибрано — стежки заметені, родюче дерево обмазане й

попідрізуване, квітник брав на себе очі своїми пишними та запашними квіточками, а огород не вкривався бур’янами, щоб під ними не глушилась корисна рослина та стигла на сонці усяка овощ... Роботи чимало! А як діти підростали, то, повернувшись з школи додому, і вони допомагали батькові та матері у їх роботі.

— Оце ми так сім’ями живемо, — повідали вони мені. — Як хто з дійшовшої до свого зросту дітвори забажає одружитися або заміж вийти, того ми зараз виділяємо, щоб не було тісноти між нами та щоб молода пара життя своє по своїй волі й охоті засновувала. Вирізуємо з поля шматок землі задля двору, громадським заходом збудуємо будиночок, розіб’ємо садок... з богом, дітки, обживати нової оселі!

— Це добре у вас заведено, що цілою громадою ви своїм молодятам допомагаєте на ноги стати, — кажу я.

— А то як же? — спитали вони.

— У нас інше це робиться: свої тільки рідні дають помочі, — кажу я.

— А хіба ж ми чужі між собою? Ми ж усі однієї громади; гуртом про все громадське й дбаємо. Молодята як дійшли до зросту, то не тільки діти свого батька та матері, а стають такими є, як і всі, громадянами. Улаштувати як слід їх життя — це діло громадське.

— А у нас, — одказую, — на це інше дивляться: чого я буду втрачатися на чужого? Треба свого глядіти!

— Та в нас, — кажуть вони мені, — нема нічого свого, а все разом наше, громадське.

— Як? — здивувався я. — І оці хатки з садками? І оті поля, що бачив я? Все гуртове, громадське?

— Все, все! — одказали вони. — У нас нема нічого, що б було моє або твоє, а всіх разом, гуртове.

— Он як! — здивувався я. — А в нас кажуть: гуртове — чортове!

— Так і ми колись думали, поки кожний сам своє мав та свого глядів. А як побачили, що це доводить тільки до неправди — одному дає багато, а другому трохи, то й одкинулися від такого. Нема кращого й найправдивішого, як усе, хто що має, буде не твоє або моє, а всіх разом. Тоді не буде ні багатого, ні бідного, а всі — рівні. Поки ти живий та здоровий, роби та й живи на своє зароблене. А як зробився старий та нікчемний, про тебе громада поклопоче. Задля сього в нас такі шпиталі позаведено.

— А в кого ж я зароблю? — попитався я.

— Як у кого? — перепитали вони мене. — Хіба біля громадського добра мало роботи? Іди, до якого ти діла митець, та й роби. За те тобі з громадського кошту буде заплачено, скільки там призначено за яку роботу. Громадська робота в нас заснована так, щоб вона не збавляла людської сили та здоров’я, а кріпила їх, бо без роботи, як і без розуму, сила мліє. Важка робота — менше задля неї часу призначено, а задля легкої — більше. І плата за роботу не однакова: за важку роботу більша плата, а за легку — менша; отже все ж таки така, що вона забезпечує твоє життя від нужди та недостачі.

— Це добре, — кажу я, — що ви отак своє життя впорядкували. Недаром-то ви усі такі бадьорі та веселі!

— Ну, ходімо ж, — кажуть, — подивишся ще на наші громадські установи.

І вони повели мене вподовж села, аж у саму його середину.

На просторому круглому майдані здіймалося високо вгору багато усяких величезних будинків. Гонка церква трохи не під самим небом виблискувала на сонці своїми золотими банями та хрестами, величезна, аж у три поверхи, будівля брала на себе очі своєю круглою оселею, де на самій середині, на широкому кружалі, стояла виробка вродливої жінки, що держала в одній руці розкриту книжку й невеличкій дітворі, що стояла перед жінкою, пальцем другої руки показувала на книжку.

— Це наша школа, — повідали мені, — де наша дітвора навчається всьому та набирається розуму. Тут і грамоти навчають, і як треба в світі жити, як з людьми поводитись, і ремеслу усякому, щоб кожний, хто скінчив школу, мав спромогу робити діло, до якого в нього душа лежить. А як захоче молодь ще й далі навчатись, то задля сього заведена при школі вища установа, де справжні учені розповідають дрібніше й докладніше про всячину.

Я забачив у великих вікнах тієї будівлі цілу юрбу стрижених і в косах дитячих голівок і попитався:

— У вас хлоп’ята й дівчата вкупі вчаться?

— А як же? Укупі.

— А дорослі вкупі?

— І дорослі. Кожному треба все те знати, що й другий знає.

— А як... — почав я та й затнувся. — Як бува... дівчина та покохає парубка?

— Хіба воно сором кохати?

— Звісно, кажу, не сором; а як бува... гріх причепиться? Здається, краще б оберегти від гріха, — веду далі.

— Хіба забороною від цього вбережеш? — кажуть мені. — Раніше, як хлопці й дівчата вчилися нарізно, більше сього гріха траплялося, а як почали вкупі вчитись, то воно само якось вивелось. Сама молодь побачила, що не слід йти такою стежко, і сама себе придержує. Бо хто найкраще мусе себе придержати, як не сам? Своя воля і своя охота — найліпші придержчики!

— Звісно, — згодився я, дивуючись, що у нас люди не дійшли ще до сього.

Ми пішли далі. Два штучних будинки з скляними стелями стояли один біля другого, дивуючи очі своєю красою. Перший був оточений кругом піддашком з високими кам’яними стовпами, вицяцькованими усякими штучними візерунками, а другий брав на себе очі усякими виробками і по стінах, і над вікнами, і над дверима. Висока башта, що стояла на широченній дузі, перекинутій з одного будинку на другий, високо здіймалась угору і зводила обидва будинки в одну будівлю. В гостроверхій голові тієї башти були величезні круглі дзигарі, а під ними в затишному закапелкові стояла виробка другої вродливої жінки у довгій одежі.

— Оце перший будинок, — повідали мені, — школа, де навчаються малювати, а другий — теж школа, де вчаться співати, на всякому струменті грати. Всередині сього другого будинку — велика світлиця, куди ми збираємося і про свої громадські діла порадитись, і одвести душу та втішати себе всякими забавками — музикою, співами, виставами, що відбуваються кожного тижня в неділю або в яке свято то своїми учнями, то теж своїми або наїжджими артистами.

— Як бачиш, — додали мені, — все оце — установи задля розуму або душі, щоб і вона сиротою не скніла. А ото далі — то вже задля потреб щоденного життя. — І вони повели мене діла.

Довгі й просторі, неначе загони, будинки стояли один біля другого, виставившись на улицю своїми великими вікнами.

— Це будуть крамниці? — спитався я.

— Ні, це майстерні. Оце тут з дерева виробляють всячину — і вози, і колеса, мебель усяку, вікна — все-все, що потрібне чи в хаті, чи в полі. Он там, де чорніють димарі на оселі, виробляють всячину з заліза або міді — там і кують, і виливають. А там — камінь обробляють — точать, пиляють, виструґують з нього усякі виробки; а там з глини посуд готують; там пряжу прядуть та тчуть, там одежу всяку шиють; там з ременя виготовки виробляють, чоботи шиють, черевики. З отого боку — крамниці, куди на продаж збувається всячина, що по майстернях вироблена; а з того, що доходе вже аж до церкви, — шпиталь, де хвороби усякі лічать і каліки та немошні на громадський кошт проживають. А там, у самій середині садка, — он бач високий димар — там у нас парова машина, що і воду з далекого глибу землі добуває та по трубах, куди її треба, подає, і сили задля всяких верстаків по майстернях постачає, і світло електричне виробляє, і освічує всюди, де світла треба.

— Ну, та й капіталу ж тут угачено! — дивуючись, скрикнув я. — Скільки-то його треба, щоб збудувати всю оцю озію, а потім ще й в ход пустити? І де ви того капіталу добули?

Ті, що водили мене, усміхнулися.

— Оцими руками та оцими головами, — одказали мені, — найголовніший задля сього капітал — свій розум та своя гуртова праця. Тільки одними ними ми оце все і добували.

— Як, і без грошей? — аж скрикнув я.

— Хотілося б тобі сказати, що без грошей. Отже таки ще люди не обвикли переводити свою працю на гроші, то без них не обійшлося. Не

все, що нам треба було, можна було самим зробити. От хоч би деякі машини — їх-то і приходилося купляти; а все останнє — своїми руками виробляли.

— Та платили ж ви тим, хто оце все робив? — допитувався я.

— Звісно, платили. Кажемо ж тобі, що поки люди свою працю переводять на гроші, то й ми повинні були вертати робітника за їх працю грошима.

— Ну, то-то й є. А де ж ви тих грошей набрали?

— Частину — з громадського кошту взяли, частину свої громадяни з свого достатку наскладали, а частину зазичили у сусід на виплатку. Звісно, все оце не одним заходом робилося. Спершу одно зробимо, а там друге нагадаємо, то, добре порадившись, як його краще зробити, і за друге приймаємося. Отак потроху та помалу все оце і вкоїлося. Тепер ми вже все маємо, що нам треба, ще й на сторону лишок продаємо.

— А задля себе все дурно маєте? — спитався я.

— Дещо дурно — от як учаться всі дурно, лічимо усіх дурно, калік та немошних содержимо дурно; а останнє даємо за гроші. Спершу думка була своїм усяку всячину дурно давати, бо кожний же працює на громадське добро, та побачили, що це діло не підхоже, бо приходилося завважати на те, що кожне хоче того, що йому до сподоби. Одному залюбки житній хліб, а другому булку подавай; той у чоботях ходе, а той — у черевиках; той до простої одежі звик, а другий шовкову вподобав, та ще з усякими й примхами. Все ж по ціні не однакове. От ми на тому й стали: щоб не було суперечки, чого йому таке дають, а другому — інше, краще всього вибирай собі, що тобі залюбки, тільки за все те плати грошима. Звісно, задля своїх все йде по своїй ціні, у що воно собі обійшлося; а лишок збуваємо з ростом, бо ще не виплатили усього того капіталу, що зазичили, і самі повинні на той капітал рост платити.

— Ну, а як же у вас ведеться польова робота? — попитався я далі.

— Так, як і в майстернях, — гуртом. Гуртом землю обробляємо, гуртом хліб збираємо та в громадські магазеї засипаємо, поки перемелемо; а там — часть на себе йде, а лишок другим збуваємо. На полях у нас такі хутори заведено, щоб недалеко було звозити. Там, по тих хуторах, і магазеї є; там і машини усякі задля польової роботи — плуги парові, сіялки, жатки, молотилки; там і скотина вигодовується, з молока вощина добувається. Все те, що треба задля себе, звозиться у крамарні, а залишнє збуваємо. Отак, як бачиш, і все ми гуртом робимо та й живемо собі помалу, нікого не зачіпаючи й ні з ким не змагаючись, бо як у нас усе добро гуртове, а не моє та твоє, то й змагатися нам нічого.

— Добре, кажу, у вас. Видко, у вас добрі начальники, що так стараються про вас.

А вони як зарегочуть.

— Які-то начальники?

— Як, — кажу, — які? Що старшинують над вами, судять, розпорядок всякий дають.

— Отаке вигадай нелюдське! — одказали мені. — Ми таких, щоб розпорядок у всякому ділі давали, самі поміж себе вибираємо на рік чи на скільки там зазначено; а таких, щоб старшинували над нами, — таких нам не треба, бо ми всі громадою всьому голова, і над нею ніхто не мусе старшинувати.

— Ну, а бувають же у вас усякі злочинці, грабіжники, злодії? Треба ж таких карати, а задля цього треба і суд мати.

— У нас грабіжників та злодії нема. Як кожний задоволений тим, що йому треба, то навіщо йому у другого силою або й так брати? Такого у

нас не водиться. Немає і тяжких злочинців, а звісно, як між людьми буває, часом хто-небудь не здержиться, як іноді такого на глум піднімуть, та й налає, а іноді і вдарить. Ну, такого судять. Перше всього свої ж таки товариші своїм судом, а як він такого суду не послуха, то виносять на суд громади, і що громада присудить, то тому вже так і бути!

— Ну, як не послуха, то такому і не личить бути в громаді. Хай собі другої шукає.

— А в неволю не завдаєте такого?

— Воля, чоловіче, — повернувся до мене один дідок, — найголовніше й найсвятіше право задля людини, і ніхто ї від тебе одібрати не може. Хочеш ти бути у спілці з нами, то будь по своїй волі, і ніхто тебе до цього присилувати не має права; а не хочеш — шукай такої спілки, щоб тебе прийняли до себе. Як люди вповажають твою волю, то цим самим примушують і тебе вповажати волю, людей, волю громади, бо вона — воля не одного тебе, а воля всіх. Той, хто не вважа волі другого, не зазнає і правди на світі, а буде жити однією кривдою і шкодитиме собі й людям. Знай, сину, — вигукнув той дідок, — що все, що отут ти бачив, усі наші добра і лад поміж нами, ми добули однією тільки волею. Вона, свята, допомагала нам усього цього добути. Слав же її, сину!..

Перед моїми очима щось крутнулося, і всі оті явища зникли... Я зостався один і, здивований та зачарований тим, що мені увижалося, почав складати пісні про волю. "Воля-воленько! свята та тиха, прийди до нас! — волав я. Допоможи нам викоренити неправду, що звила гніздо у наших душах і, наче шашіль, проточила наше серце. Хай до нас прийде правда свята й допоможе улаштувати наше гірке життя!"

І от... знову увижається мені страшна темнота, наче серед глупої ночі або в домовині глибокій. Тихо... глухо... страшно, аж в серці холоне. Все спить мертвим сном. Ось почулося — щось десь шурхнуло... заскреблося... Що то? гидкий черв’як почав точити глуху домовину чи

лукавий злодій півночі — миша прогриза собі ход у труні... Ось відкілясь блимнуло світлом... раз... і вдруге... А це — як бабахне! Хитнулась темнота і вихром закрутилося кругом; сизою блискавицею знявся світ перед очима, аж засліпило... забило памороки... Як очнувся я та глянув, то побачив, що все кругом мене крутилося, рушилось... Перегнивші замки колись добре рубленої хати порозмикалися, стіни почали вивалюватись; стеля захиталася і, похилившись набік, шкереберть полетіла геть-геть. Через розкриту оселю якесь чорне страховище шугнуло у хату і опустилося перед моїм ліжком.

Я побачив жіночу постать перед собою, люту та страшну. Нечесане волосся на її голові, наче закуйовдані повісма прядива, геть розліталося на всі боки; глибоко запалі очі з-під настовбурчених брів світили хижим огнем; губи сині, як печінка, міцно склепилися; ніс гострою швайкою схилився униз, а підборіддя кривим шилом піднялося вгору. Сухе, наче костяк, її тіло було прикрите таким дрантям, що воно від подиху невеличкого вітру розпадалось, сипалось, наче попіл, додолу. На лівій руці висів у неї перепиляний ланцюг, а на обох ногах уривки залізних пут бряжчали.

— Хто ти й чого тобі треба від мене? — зляканим голосом ледве вимовив я.

— Ходімо за мною! — просичала вона, як гадюка, і ухопила мене рукою своєю, як лід, холодною з гострими чорними пазурами.

Я з ліжка знявся і, увесь тремтячи, ледве поволікся за нею. Вона вивела мене на високу гору і поставила на самім шпильочку.

— Глянь! подивися! — ткнула вона пальцем.

Я глянув... Кругом, скільки оком скинути, гоготіла пожежа; чорний дим страшенними клубками слався по землі, а високе небо червоніло, як

розпечене залізо. Чувся нестямний крик людей, одні вили та голосили, другі хижо реготалися.

— Що ж то таке? — не вимовив — викрикнув я.

— То правда карає за всі кривди, що робили людям люди! — просичала вона.

— А то що таке? — трохи не з плачем спитав я. — Я бачу січу страшенну, боїще люте. Люди стинаються з людьми... кров річками ллється... заюшила вона усю землю.

— То люди за мене б’ються! — сказала вона.

— Хто ж ти така, страшна, люта? — нестямно скрикнув я.

— Во-ол-л-я! — з протягом вимовила вона.

— Ти… воля?.. — почав був я.

Вона наставила над моїм ротом свою суху із закандзюбленими пальцями руку і люто просичала:

— Цить! мовчи!.. Я все знаю. Ти ждав мене бачити молодою та прибраною... з веселим обличчям і добрими очима. — І вона хижо, наче сова, зареготалася.

— Я колись такою і була, — почала вона знову. — Та на довгі віки завдали мене люди у неволю... гноїли мене у вогких льохах попід землею... нехтували по мурованих темницях, оковували мене такими важкими ланцюгами, що я у три погибелі згиналася. Глянь, що сталося з моїми рясними та розкішними уборами? Одно гниле дрантя! Подивися на мою красу та вроду, яка вона тепер стала? Одні кістки, обтягнені

задубілою, як кора, шкурою!.. їла мене нечисть усяка, гидка черва, та... не доїли, не доточили... вискочила-таки! — гучно скрикнула вона, хижо світнувши очима.

Потім важко зітхнула і знову тихо почала:

— Ти думаєш, що оце мене так — з доброго дива та справжнього жалю — взяли й випустили на волю? Ні, в тих, хто знущався надо мною, немає жалю у серці до такої добродійки, як я! Тільки нікчемні задля життя по своїх глухих хатинах згадували мене, а в своїх книжках, що небагато хто зміг їх прочитати, славили мене на всі боки, в своїх думках будували задля мене розкішні палати на той час, як я прийду... Справді нікчемні! Та такі ж нікчемні співаки складали про мене голосні пісні, буцім піснями можна здобути волі?! Та ще убогі гречкосії та ті, що з голоду пухли, зітхали по мені... Оце-то вони тепер заворушились і встали... Не здивуй же, що вони, темні та неосвітні, по-хижацьки за діло взялися... Ходімо їм допомагати! скрикнула вона і мене потягла за собою.

Голова моя закрутилася... Я спав і... прокинувся. Моє все тіло тремтіло, холодний піт обливав його; серце нестямно билося, а в душі страшенно нило. Я ледве дихав.